

Володимир КОВАЛЬЧУК

**ЛІТОПИС УПА. НОВА СЕРІЯ. – КИЇВ–ТОРОНТО:
ЛІТОПИС УПА, 2006. – Т. 8:
ВОЛИНЬ, ПОЛІСНЯ, ПОДІЛЛЯ: УПА ТА
ЗАПІЛЛЯ. 1944 –1946. ДОКУМЕНТИ І
МАТЕРІАЛИ / П. СОХАНЬ ТА ІН. (РЕД.),
О. ВОВК, С. КОКІН (УПОРЯД.). – 1448 С.**

Нещодавно друком вийшла книга, яка, без сумніву, стала справжньою подією у вітчизняному джерелознавстві. Основу нової археографічної збірки – 8-го тому «київської» серії «Літопису УПА» – складають 285 «документів і матеріалів», що походять з УПА та її запілля на Волині, Поліссі й Поділлі. Дбайливо дібрані, проаналізовані та прокоментовані джерела неодмінно привернуть увагу професійних дослідників ОУН(б) та УПА, а також небайдужих до суперечливих епізодів української історії ХХ ст. Нижня хронологічна межа джерел сягає періоду відновлення радянської влади (поч. 1944 р.). Вибір верхньої межі (1946 р.) зумовлений заміною у цей час відділів УПА новими формами збройного підпілля. 8-й том є логічним продовженням 2-го тому тієї ж серії, до якого, нагадаймо, ввійшло 315 документів УПА та її запілля на Волині й Поліссі за квітень 1943 – січень 1944 рр.

Варто зауважити, що упорядники обох томів ставили перед собою завдання знайти документи, які б походили з найвищих організаційних структур. Отже, для УПА – це документи груп, куренів, сотень (від 1944 р. – з'єднань та бригад), а для запілля – джерела з країв, округ і надрайонів. За нашими підрахунками, з усіх документів за 1944–1946 рр., які ввійшли до 8-го тому, запілля УПА стосується менше 1/3, відповідно, діловодство УПА відображає більше 2/3. У 2-му томі було аналогічне співвідношення. Тож, у світлі видрукованих джерел, напрашується висновок: мережа запілля УПА на Волині й Поліссі в хронологічному проміжку від 1943 р. до 1946 р. поступово занепадає, а діяльність відділів УПА сягає апогею 1944 р.

Упорядникам 8-го тому не вдалось уникнути хронологічних лакун у представленні документів. Переважна кількість опубліко-

ваних джерел була видана у березні (30), квітні (26), травні (21), вересні (25) і грудні (16) 1944 р. (всього – 118 із 285). Зовсім немає документів, датованих лютим 1945, березнем 1946 і січнем 1947 р. Своєю чергою, 2-й том наводить найбільше матеріалів за вересень – грудень 1943 р. (220 із 315) і зовсім не подає за січень – березень 1943 р.

Документи, опубліковані у 8-му томі, взято з 42-х справ 5-ти фондів Центрального державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО), 6-ти справ 2-х фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО), 15-ти справ 1-го фонду Державного архіву рівненської області (ДАРО) і справ № 372, 376 фонду 13 Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ). Доступ до цих документів не обмежений. Але є у томі і своя «родзинка» – деякі матеріали з архівів СБУ, котрі видають для ознайомлення не кожному. Це матеріали справи № 398 з ДА СБУ, документи зі справи № 31997 Архіву регіонального управління СБУ в м. Тернополі і джерела зі справи № 4245 архіву регіонального управління СБУ в м. Рівному. Як відомо, готуючи 2-й том нової серії «Літопису УПА», його упорядники не використовували документів з архівів СБУ. Отже, для вивчення документів УПА та запілля періоду німецької окупації (1943 р.) достатньо опрацювати фонди загальнодоступних центральних та регіональних державних архівах України. Натомість добре дослідити початки боротьби УПА й запілля в умовах відновлення радянської влади (1944–1946 рр.) можна, тільки вивчивши архівні матеріали ДА СБУ.

Цікаво, що на деяких виявлених документах стоять маргіналії «Взято в мене при задержанні. Воробець» і «Изъято у Энея». Джерела з першою припискою походять з архіву СБУ в Тернополі, а з другою – з ДА СБУ в м. Києві. «Воробець» – це Денис Шигуніч, котрий у другій половині 1944 р. був провідником Північно-східного краю (ПСК) «Одеса» (с. 1289). НКВД заарештувало його 15 січня 1946 р., конфіскувавши документи (с. 44). «Еней» – повстанський псевдонім командира групи УПА «Богун» Петра Олійника. Очевидно, що документи «Енея» потрапили до НКВД під час затримання в лютому 1946 р. (с. 128). Відтак, маргіналії можуть свідчити про рух фондоутворення, тому згадка про археографічну збірку цілком виправдана.

Оскільки рецензована книга має всі ознаки археографічної збірки, насамперед необхідно сформулювати зауваження джерелознавчого характеру, а вже потім проаналізувати історичний зміст документальних розділів. Як зазначив один з упорядників О. Вовк у своєму вступі, до тому ввійшли «документи і матеріали». Проте в

який спосіб у цьому випадку відділяються «документи» від «матеріалів», незрозуміло. Мабуть, «матеріалами» є своєрідні спогади, – див. «Короткий нарис політичної кризи в ОУН на ПЗУЗ...» коменданта Воєнної округи (ВО) «Заграва» Івана Литвинчука – «Максима Дубового», написаний у публіцистичному стилі 20 лютого 1947 р.).

Для 8-го тому нової серії «Літопису УПА» упорядники відібрали 43 види організаційних документів ОУН(б), УПА та Народно-визвольна революційна організація (НВРО). Серед них переважають звіти (78), накази (55) та листи (35). Дещо менше інструкцій (17), описів боїв (10), листів-настанов (9), повідомлень (8), списків (7), наказів-повідомлень (5), оглядів подій (5), листів-звітів (4). До збірки також увійшло кілька відозв-інструкцій, інструкцій-повідомлень, комунікатів, розпоряджень, пересторог, наказів-привітань, залучників до наказів, пояснень до наказів, звернень, пояснень до звітів, переліків, програм, листівок, листівок-звернень, привітань. Крім того, є звіт-повідомлення, конспект, журнал, витяг з акту обвинувачення, акт передачі командування, акт присуду, додаток до звіту, опис засідок та боїв, оперативне зведення, «Короткий нарис політичної кризи в ОУН на ПЗУЗ...» та хроніка. До порівняння, у 2-му томі було видрукувано 24 види документів. Серед них переважали накази (186), звіти (52) й інструкції (31). Отже, у 1943–1946 рр. в УПА та його запіллі поступово зростала звітна, на протигагу до розпорядчої, складова документації.

Упорядники 8-го тому О. Вовк і С. Кокін зробили декілька прикрих помилок під час уніфікації назв документів, з котрих деякі вони ідентифікували всупереч їхній структурі. Так, відомості з терену, які склав 2 квітня 1944 р. керівник відділу військової розвідки групи УПА «Заграва» Іван Трейк – «Немо», упорядники назвали «інформаціями про події на території ВО» (с. 619). Відомості з терену та інформації – це два різні види документів, які не слід ототожнювати. Відмінність між ними можна простежити, встановивши, яке місце кожен вид займав у системі діловодства запілля УПА. Восени-взимку 1943/1944 рр. у районах ВО «Заграва» інформації писали для своїх ділових зверхників референти СБ. На їхній основі надрайонові і окружні есбісти виготовляли відомості з терену. Зокрема, в українських архівних фондах є документи такого виду: від 22 листопада, 22, 24, 25, 28 і 31 грудня 1943 р. за підписом «Немо» (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 21–28; Спр. 234. – Арк. 3–8); 15 грудня 1943 р. завірені комендантом СБ надрайону «Конотоп» ВО «Заграва» «Журбою» (ДАРО. – Ф. Р-30. –

Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 73); 22 грудня 1943 р. завізовані його наступником «Шворним» (ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 26); 12 листопада 1943 р. затверджені референтом СБ надрайону «Гало» ВО «Заграва» «Грибок» (ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 24–24а). Доказом того, що їх слід вважати самодостатнім видом внутрішньогалузевої документації СБ в ОУН(б) загалом, є поширення подібних за назвою і схожих за структурою документів у інших частинах Західної України, де діяла повстанська підпільна мережа. У Грубешівському надрайоні «Лиман» Тактичного відтинка «Данилів» виходили «теренові вістки» або «вістки з терену». Добірка цих документів за січень–лютий, червень, серпень–вересень, листопад–грудень 1946 р. і січень–березень 1947 р. видана у 29-му томі «торонтської» серії «Літопису УПА». Серед документів «озерянського архіву», який нещодавно був описаний фахівцями, також є відомості з терену.

Листи впавших у Луцькій, Ковельській та Берестейській округах (грудень 1945 р.) і у Холмській окрузі (травень 1945 р.) упорядники 8-го тому нової серії «Літопису УПА» чомусь назвали «списками» (с. 769, 937). Назва документа № 54 в оригіналі звучить: «Робітники СБ на ПЗУЗ, які впали в боротьбі за УССД в 1943–1945 рр. (не повна листа)». Упорядники ж назвали джерело «Списком полеглих працівників СБ на ПЗУЗ» (с. 325).

Три роки тому упорядник О. Вовк у розділі «Документи» книги «Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння» (вийшла 2003 р.) огляд суспільно-політичних подій назвав «інформацією про становище» (с. 404), а ще один огляд – «звітом про події» (с. 410) тощо. Тобто, помилка є системною?

Нумерування документів у 8-му томі наскрізне – від № 1 до № 285. З огляду на це, навряд чи варто подавати під одним номером відразу декілька документів, як це інколи роблять упорядники. Наприклад, 4 звіти й 9 залучників під загальною назвою «звіти про діяльність підрозділів з'єднання груп УПА» чомусь мають єдиний № 193 (с. 725–736), кілька «місячних військових звітів «ЗГ» – № 233 (с. 908–929), ще два документи розміщені під № 234 (с. 930–937).

Рецензована книга складається зі вступу (його автор – О. Вовк), 9-ти розділів і додатків. Вступ має дві частини. Перша – це історична довідка про діяльність УПА та запілля на Волині, Поліссі й Поділлі у 1944–1946 рр., а друга – короткий джерельний опис розділів книги. У першій частині автор дослідив еволюцію організаційної побудови та кадрового складу УПА і її запілля, звернув увагу на те, яким був

характер відносин між українськими повстанцями, з одного боку, і німецькими загарбниками, радянськими «народними месниками», працівниками НКВД та польським підпіллям – з іншого. О. Вовк також описав, як упівці пристосовувалися до боротьби в умовах радянської дійсності, зокрема зосередився на їхніх внутрішніх проблемах (відчутні втрати серед керівництва і неможливість швидко підготувати заміну, нестача зброї та амуніції, нестабільність системи зв'язку, скорочення накладів періодичних видань).

Автор вступу, як і деякі дослідники раніше (П. Содоль, Л. Шанковський, І. Марчук та ін.), спробував визначити кількість жертв серед воїнів УПА та ОУН за період 1944–1946 рр. Довідуємося, що спершу, взимку–навесні 1944 р., на Південно-Західних Українських Землях (ПЗУЗ) і Південно-Східних Українських Землях (ПСУЗ) нараховувалося до 20 тис. членів і кандидатів ОУН (с. 14) та 10 тис. членів УПА (с. 16). Згодом, восени 1946 р., учасників національно-визвольного руху на ПЗУЗ залишилося 1300, а УПА була остаточно ліквідована (с. 47). Хоча автор, без сумніву, провів копітку роботи з документами, проте, як і більшість інших дослідників статистики втрат УПА і ОУН, він забув оприлюднити методику обрахунку. Через це його висновки важко вважати достовірними.

Окремі історичні сюжети, опрацьовані у вступі, раніше в історіографії або зовсім не з'ясовували, або висвітлювали схематично – це очевидний плюс книги. Услід за П. Содолем й А. Кентієм, але значно ґрунтовніше, О. Вовк проаналізував, як з липня 1944 р. на ПЗУЗ змінювалася структура УПА та запілля. Виявляється, що групи УПА «Турів», «Заграва» і «Тютюнник», кожна з яких складалася з куренів та сотень, улітку 1944 р. були переформовані у з'єднання груп «33» («Завихост») і «44» («444»), що поділялися на бригади та загони (с. 27). У другій половині 1944 р. до ПЗУЗ належали території не лише Рівненської (Північно-східний край) і Волинської (Північно-західний край) областей, але й Холмська та Житомирська округи, чого не було раніше. Білоруська округа ПСК і Берестейська округа ПЗК частково охоплювали південні білоруські землі. Північні райони Тернопільщини, що раніше також входили до ПЗУЗ, відійшли до Західно-Українських Земель як Подільський край (с. 33). Якщо у липні 1943 – липні 1944 рр. ПЗУЗ ділилася на округи, надрайони, райони, кущі та станиці, то вже з липня 1944 р. терен був поділений між генеральними округами № 22 і 33, з яких кожна включала краї та округи (с. 33–34).

Автор вступу детально описує чи не найбільшу збройну сутичку між УПА та внутрішніми військами НКВД в історії – битву, яка відбулася 21–27 квітня 1944 р. неподалік с. Гурби, що в кременецьких лісах на Тернопільщині (с. 22–23). Досі про цей бій не було жодної ґрунтовної публікації, окрім книжки рівненських дослідників О. Тищенко та І. Марчука «Гурби: квітень 1944-го» (Рівне, 2002 р.). А бій цей був дуже резонансним. Його по праву можна вважати однією з битв, якими має гордитися кожний свідомий українець. Це вже зрозуміли на Рівненщині, де місцева газета «Волинь» надрукувала список учасників бою, на її шпальтах триває обговорення його деталей.

На жаль, О. Вовк із запізненням відтворює обставини появи влітку 1944 р. на Волині НВРО. Це питання вже має ґрунтовну історіографію (З. Ковалевський, І. Марчук, П. Дужий, А. Русначенко, Ю. Киричук). Остання праця, де заторкується проблематика НВРО – книга В. Дзьобака «Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944 рр.)» (Київ, 2005).

Автор вступу не обминає такої значущої для ОУН(б) і УПА теми як ліквідація агентури (с. 37). Дослідник припускає, що радянській стороні стало легше розбудувати власну агентурну мережу в українському повстанському середовищі після ліквідації великих формувань УПА на початку 1945 р. Як наслідок, весною 1945 р. в УПА відбулася широкомасштабна «чистка». Лише у Сарненському надрайоні, пише О. Вовк, «пильні» працівники СБ запідозрили у співпраці з НКВД 80% кадрового складу підпілля (с. 39). У ПСК «Одеса», веде далі дослідник, невдоволені чисткою об'єдналися навколо організаційного референта Степана Янишевського – «Далекого». Той створив самопроголошений провід, який підпорядковувався не проводу ОУН(б) на ПЗУЗ, а Проводові. Упорядник міг зробити висновок про те, як подібні процеси відбулися на повстанському русі загалом, але він уникнув прямих узагальнень.

Деякі думки, сформульовані у вступі, виглядають бездоказовими. Так, автор стверджує, що на початку 1945 р. в підпіллі ОУН(б) було ліквідовано вищі організаційні, господарські референтури та Український Червоний Хрест (с. 38). Однак при цьому відсутні будь-які покликання на джерела, тому правдивість тези викликає сумнів.

«Червоною ниткою», яка проходить через увесь том, є біографічні довідки про учасників ОУН(б) і УПА. Автор узагальнив результати численних польових експедицій, свідчення найрізноманітніших джерел, відомості, отримані від інших дослідників, уна-

слідок чого зміг підготувати близько 200 коротеньких інформацій, що відображають основні віхи життя Д. Клячківського (с. 111), П. Олійника (с. 128), А. Козяра (с. 332), С. Ковалюка (с. 589), І. Трейка (с. 622), Ю. Стельмащука (с. 685), О. Денищука (с. 939), М. Омелюсіка (с. 1259), Л. Ступницького (с. 1259) та ін. відомих і не дуже відомих учасників українського національно-визвольного руху.

Розгляньмо джерельну складову рецензованого тому. 1-й розділ тому називається «УПА-Північ, краєвий провід ОУН, НВРО», 2-й – «Група (ВО) “Богун” (“Донбас”», 3-й – «Група (ВО) “Заграва”», 4-й – «Група (ВО) “Турів”», 5-й – «З'єднання груп “33”, Північно-західний край», 6-й – «Група (ВО) “Тютюнник”», 7-й – «Документи до діяльності краю “Одеса” під керівництвом “Далекого”», 8-й – «Звітно-інформативні матеріали» і 9-й – «Документи проводу ОУН до діяльності національно-визвольного руху на ПЗУЗ». У кожному з цих розділів виділимо найрезонансніші, як на наш погляд, документи.

На с. 113–114 упорядники розмістили вже виданий раніше комунікат крайового проводу ОУН, адресований до членів ОУН, бійців УПА і громадянства (березень 1944 р.). Це джерело здатне «збити пиху» тим історикам, які затято повторюють мантру про «українських націоналістів, які тероризували поляків, євреїв і співпрацювали з німцями». У документі представники однієї з найголовніших керівних структур ОУН відверто заявляють, що «у відношенні між ОУН і командуванням УПА з одного боку, а німецькою владою з другого, не заіснували жодні зміни, а зокрема немає жодної співпраці» (с. 113). Цікаво, чи знають про це джерело «дослідники», котрі вхопилися за документи про тактичні переговори представника ОУН І. Герасимівського з німцями і ось уже 15 років затято їх перевидають у лівих журналах (наприклад, «Марксизм и современность») під різними іменами?

Навіть невтаємниченому в події історії України ХХ ст. буде цікаво прочитати сатиричні матеріали з повстанського журналу «Український перець», надруковані на с. 400–401. Одна з таких «заяв» підписана «колишнім денікінцем, а тепер гвардії майором Василієм Тупорилівим». Так званий «наказ № 9» у справі пропаганди завірив «дворянин Єліфан Поработитель». «Оголошення» склав «організатор банди, старший політрук, нагороджений орденом Распутіна Акім Свістоплясов».

Уже зазначалося, що упорядники тому не оминули такої актуальної події в історії УПА як великий бій зі внутрішніми військами НКВД у лісі в районі с. Гурби. Звіт про Гурбинський бій за 24 квітня 1944 р. (с. 430–432) і робочий примірник публікації-звіту

«Гурби» з картосхемами «Битва біля Гурбів» і «Бушанський прорив» за травень 1944 р. (с. 433–443), сподіваємося, усунуть істотну прогалину в національній історичній пам'яті. Карти, що доповнюють документи, суттєво допоможуть у цьому.

Листи учасників групи УПА «Заграва» «Бористена», «Гриця», «Д. Дмитречка» і «Корбана», адресовані в лютому–травні 1944 р. до «Юрія», «Лебедина», «Касяна» та «Шакала» (с. 588–605), переконують у тому, що варта прискіпливої дослідницької уваги й епістолярна спадщина ОУН(б) та УПА. На тлі інтенсивного введення до наукового обігу листів М. Грушевським, Є. Чикаленка, М. Аркаса та ін. діячів українського національного відродження кін. ХІХ – поч. ХХ ст. приватне і ділове листування упівців та оунівців перебуває у забутті. Може, річ у тому, що у структурі повстанської документації, яка збереглася, відсоток епістолярію незначний?

Низка опублікованих у томі документів (с. 1114–1126, 1019–1020) наштовхує на думку, що відділи УПА непогано почувались у білоруському Поліссі (територія Брестської області БРСР). Джерела засвідчують: білоруси ставилися до повстанців–рейдівників і «з недовір'ям» (с. 1019), і «дуже добре» (с. 1124).

Чи не найбільший резонанс у наукових колах, на наш погляд, викличуть документи з останнього розділу тому. Це джерела про діяльність краю «Одеса» і його очільника бунтівника «Далекого» (с. 1137–1164), а також спогади І. Литвинчука про політичну кризу в ОУН на ПЗУЗ у 1944–1946 рр. (с. 1195–1260). Вони доводять наявність в ОУН(б) наприкінці Другої світової війни опозиції. Донині серед дослідників це питання було табуованим – лише окремі сюжети траплялися в публікаціях І. Ільюшина, В. Дзьобака та Д. Веденєва. Насправді, жодна організація не може обійтися без внутрішніх конфліктів, бродінь та суперечок. Не була винятком і ОУН. Чи знав хтось з істориків до моменту виходу 8-го тому, чому такими натягнутими були відносини між керівником крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ М. Козаком і провідником самопроголошеного проводу у ПСК «Одеса» С. Янишевським? Думки цих двох підпільників розійшлися після великої «чистки» організаційного активу. Ось як писав С. Янишевський до М. Козака у жовтні 1946 р.: «Ви згадали, що я трактую Вас гірше чорта. Хіба ж чорт смокче людську кров? Він ломить тільки морально слабих людей і все. А Ви? Подумайте, [...] а скільки з тих, що не давались зламати, Ви випили до краплі їхню кров?» (с. 1158). У своїх листах до М. Козака С. Янишевський справляє враження щирої та чесної людини. Утім, Іван Литвинчук у спогадах прямо пов'язує його з НКВД (с. 1253), а

прихильників бунтівника називає «розпусниками, гільтяями, посіпаками на взір колишніх бульбівців, які пили, насилували, грабили» (с. 1249), «диверсією» (с. 1219) і «глистами» (с. 1246).

Колишній керівник групи (ВО) «Заграва» І. Литвинчук дуже критично описав діяльність своїх підлеглих. Він подав нищівні психологічні портрети людей «з кліки» свого попередника на посту коменданта «Юрка», які нібито все робили для того, щоб позбавити його важелів керівництва «Загравою». На думку І. Литвинчука, ініціатором адміністративних змін на ПЗУЗ у липні 1944 р. став «Леміш» (с. 1213). Автор спогадів розкриває причини краху сусідньої групи УПА «Тютюнник» навесні 1944 р. (с. 1208).

Документальні розділи рецензованого тому вдало доповнені списком скорочень, схемами поділу УПА та запілля в різні періоди, добіркою світлин та мап. Для зручності читачів упорядники передбачили і комплексний індекс, який «враховує основні реалії предметно-тематичного покажчика, а також особові і географічні назви». Зокрема, укладачі тому як ілюстрації використали понад 150 джерел візуальної інформації – дереворити повстанського різьбяр Н. Хасевича, карти та схеми, родинні фотографії. Більшість світлин є унікальними і залучаються до наукового обігу вперше.

Тож, вступ і документи, що ввійшли до 8-го тому нової серії «Літопису УПА» «Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946», дуже детально й усебічно розкривають діяльність українських повстанців на ПЗУЗ і ПСУЗ. Незначні помилки упорядників зовсім не применшують значення цієї археографічної збірки. Прочитавши документи, кожен зможе зробити власні висновки про істинну роль та значення діяльності ОУН(б) та УПА в останні роки Другої світової війни і перші післявоєнні роки становлення радянської влади. Видрукувані у 8-му томі нової серії «Літопису УПА» документи стануть ще одним професійним внеском у розвінчання міфологем, у полоні яких досі перебуває багато-хто з українських громадян.